ILMIY MATNNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Gafforova Durdona Gafforovna
Mustaqil tadqiqotchi
Ingliz tili fani o'qituvchisi
University of Business and Science
https://doi.org/10.5281/zenodo.22856068

Annotatsiya. Maqolada ilmiy matnning boshqa matn turlaridan farq qiluvchi asosiy belgilari – aniqlik, mantiqiylik, umumlashtirilganlik, obyektivlik xususiyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy tilshunoslikda muhokama qilinayotgan muallif ishtiroki, metadiskurs vositalari, iqtibos keltirish amaliyoti va janr tuzilishi masalalari ko'rib chiqiladi. Ilmiy matnning sohaviy hamda milliy-madaniy farqlari misollar asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: ilmiy matn, ilmiy uslub, termin, mantiqiylik, obyektivlik, metadiskurs, xejlash, janr tuzilishi, iqtibos.

Ilmiy matn – yangi bilimni hosil qilish, uni saqlash va ilmiy jamoatchilikka yetkazish vositasi. U funksional uslublar tizimida alohida o'rin tutadi va o'zining maqsadi, adresati hamda muloqot sharoiti bilan boshqa matn turlaridan ajralib turadi. Badiiy matnda muallif o'quvchiga ta'sir qilishni, so'zlashuv nutqida esa kundalik axborot almashinuvini ko'zlagan bo'lsa, ilmiy matnda asosiy vazifa – dalilga asoslangan bilimni aniq va tekshiriladigan shaklda taqdim etishdir. Shu bilan birga ilmiy matn faqat axborot yetkazish quroli emas: u muallif va ilmiy jamoatchilik o'rtasidagi muloqot maydoni hamdir [Hyland, 2000, 211-b].

Ilmiy matnning birinchi va eng ko'zga tashlanadigan belgisi – aniqlik. Aniqlik, avvalo, terminlar orqali ta'minlanadi. Termin – ma'lum bir soha tushunchasini bir ma'noli ifodalovchi so'z yoki so'z birikmasi bo'lib, u kontekstga qarab ma'nosini o'zgartirmaydi. Masalan, tilshunoslikda «morfema», «diskurs», «modallik» atamalari qanday matnda qo'llanmasin, bir xil tushunchani anglatadi. Shuning uchun ilmiy matnda ko'p ma'nolilik, obrazlilik, ko'chma ma'no va his-hayajon bo'yog'iga ega so'zlardan iloji boricha qochiladi. Terminlar tizimi esa matnning ilmiy sohaga mansubligini belgilab beruvchi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi.

Ikkinchi muhim belgi – mantiqiylik va izchillik. Ilmiy matnda fikrlar tasodifiy emas, balki qat'iy tartibda joylashadi: muammo qo'yiladi, dalillar keltiriladi, ular tahlil qilinadi va xulosa chiqariladi. Bu tartib maxsus bog'lovchi vositalar yordamida o'quvchiga ko'rsatib boriladi: «birinchidan», «shu sababli», «demak», «aksincha», «xulosa qilib aytganda» kabi birliklar matn qismlari o'rtasidagi mantiqiy munosabatni oshkor qiladi. Zamonaviy tilshunoslikda bunday vositalar metadiskursning interaktiv turi sifatida o'rganiladi, chunki ular matn mazmuniga yangi axborot qo'shmaydi, balki o'quvchiga matn bo'ylab yo'l ko'rsatadi [Hyland, 2005, 230-b].

Uchinchi belgi – umumlashtirilganlik va mavhumlik. Ilmiy matn yakka hodisani emas, balki qonuniyatni tasvirlashga intiladi. Bu xususiyat, ayniqsa, otlashtirish hodisasida yaqqol ko'rinadi: harakatni bildiruvchi fe'l ot shakliga aylantiriladi va mustaqil tushuncha maqomini oladi. Masalan, «suv qiziydi» degan oddiy gap ilmiy matnda «suvning qizishi» yoki «suvning qizish jarayoni» ko'rinishini

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

oladi va endi u tahlil obyektiga aylanadi. M.Halliday bunday hodisani grammatik metafora deb atagan va uni ilmiy tilning shakllanishidagi asosiy mexanizm sifatida baholagan [Halliday, 1993, 283-b].

Otlashtirish bilan bog‘liq holda ilmiy matnning yana bir belgisi – axborot zichligi namoyon bo‘ladi. Bir gap doirasida bir necha termin va tushuncha jamlanadi, natijada matn hajmi kichik bo‘lsa-da, undagi axborot miqdori yuqori bo‘ladi. Aynan shu sababli ilmiy matnni o‘qish tayyorgarlik talab qiladi: o‘quvchi terminlar ma’nosini bilmasa, gapning grammatik tuzilishini tushunsa ham, mazmunini anglay olmaydi. Ixchamlik esa ortiqcha takror va tavsifdan voz kechish hisobiga ta’minlanadi.

To‘rtinchi belgi – obyektivlik. An’anaviy qarashga ko‘ra, ilmiy matnda muallifning shaxsi ortda qolishi, birinchi o‘ringa esa dalil va natija chiqishi kerak. Bu talab til darajasida shaxssiz va majhul konstruksiyalar orqali amalga oshiriladi: «tajriba o‘tkazildi», «materiallar tanlab olindi», «natijalar shuni ko‘rsatadiki». Ko‘pgina an’analarda muallif «men» o‘rniga «biz» olmoshini qo‘llaydi, bu esa uning o‘zini ilmiy jamoaning bir qismi sifatida taqdim etishini bildiradi.

Biroq so‘nggi o‘ttiz yil ichidagi tadqiqotlar obyektivlikni mutlaq deb hisoblash noto‘g‘ri ekanini ko‘rsatdi. Har qanday ilmiy matnda muallifning o‘z bilimiga bo‘lgan munosabati u yoki bu darajada ifodalanadi. Bunday munosabatning eng keng tarqalgan ko‘rinishi – xejlash, ya’ni fikrni yumshatib, ehtiyotkorlik bilan bayon qilishdir: «mumkin», «ehtimol», «fikrimizcha», «shunday deyish mumkin», «ko‘rinib turibdiki». Bu vositalar muallifning bilimsizligini emas, aksincha, ilmiy ehtiyotkorlik va muloqot odobini aks ettiradi: muallif o‘z xulosasini yakuniy haqiqat sifatida emas, muhokamaga ochiq taklif sifatida taqdim etadi. Ularning qarama-qarshisi bo‘lgan kuchaytiruvchi vositalar – «shubhasiz», «aniqki», «isbotlanganki» – esa muallif ishonchini kuchaytiradi. Bu ikki guruh o‘rtasidagi muvozanatni saqlash ilmiy yozuv mahoratining muhim qismi hisoblanadi.

Beshinchi belgi – dialogiklik va o‘zga matnlar bilan bog‘liqlik. Hech bir ilmiy matn bo‘shliqda paydo bo‘lmaydi: u o‘zidan oldingi tadqiqotlarga tayanadi, ular bilan bahslashadi yoki ularni to‘ldiradi. Bu bog‘liqlik iqtibos va havolalar orqali yuzaga chiqadi. Iqtiboslarning ikki asosiy turi farqlanadi: muallif nomi gap tarkibiga kiritilgan integral iqtibos («Swales ta’kidlashicha...») va muallif nomi qavs ichida beriladigan nointegral iqtibos. Birinchi tur ko‘proq gumanitar sohalarga, ikkinchisi esa tabiiy fanlarga xos. Iqtibos nafaqat axborot manbasini ko‘rsatadi, balki muallif o‘z fikrini qaysi ilmiy an’ana doirasida rivojlantirayotganini ham bildiradi [Bazerman, 1988, 356-b].

Oltinchi belgi – janr va kompozitsion tuzilishning qat’iyligi. Ilmiy maqola, dissertatsiya, taqriz, konferensiya tezisi – bularning har biri o‘z qoliplariga ega. Zamonaviy ilmiy maqolalarning aksariyati kirish, materiallar va metodlar, natijalar, muhokama qismlaridan iborat tuzilishga amal qiladi. J.Swales taklif etgan model bo‘yicha kirish qismining o‘zi uch bosqichdan iborat bo‘ladi: tadqiqot maydonini belgilash, undagi bo‘shliqni ko‘rsatish va o‘z ishini shu bo‘shliqqa joylashtirish [Swales, 1990, 260-b]. Shu tariqa matnning tashqi tuzilishi uning ilmiy mazmuni bilan bevosita bog‘lanadi.

Ilmiy matnning sintaktik qurilishi ham o‘ziga xos. Unda murakkab qo‘shma gaplar, ergash gapli qurilmalar, sifatdosh va harakat nomi shakllari ko‘p qo‘llanadi. O‘zbek tilidagi ilmiy matnlarda «-ish», «-lik» qo‘shimchalari bilan yasalgan mavhum otlar, «amalga oshiriladi», «tahlil qilinadi» kabi qo‘shma fe’llar, «muammolardan biri», «shundan kelib chiqib» kabi qoliplashgan birikmalar faol ishlatiladi. Bunday qoliplar matnga rasmiy ohang beradi va o‘quvchi tomonidan tez idrok etilishini osonlashtiradi.

Shuni alohida ta’kidlash kerakki, yuqorida sanalgan belgilar barcha sohalarda bir xil darajada namoyon bo‘lmaydi. Korpus tadqiqotlari tabiiy va gumanitar fanlar matnlari o‘rtasida sezilarli farq borligini ko‘rsatadi: tabiiy fanlarda tajriba natijalari va raqamli dalillar yetakchi o‘rinni egallaydi, muallif bahosi esa kamroq ifodalanadi; gumanitar fanlarda talqin va dalillash birinchi o‘ringa chiqqani uchun

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

xejlash hamda baholovchi vositalar ancha zich qo‘llanadi [Biber, 2009, 344-b]. Demak, ilmiy matn yagona qolip emas, balki sohaga qarab o‘zgaruvchan tizimdir.

Nihoyat, ilmiy matn milliy-madaniy jihatdan ham farqlanadi. Ingliz-amerika an’anasida matnning tushunarli bo‘lishi uchun asosiy javobgarlik muallif zimmasiga yuklanadi: u matn tuzilishini ochiq izohlaydi, har bir qismning vazifasini oldindan aytib o‘tadi. Slavyan va sharq an’analarida esa talqin qilish yuki ko‘proq o‘quvchiga qoladi, matn nisbatan erkinroq quriladi [Qo‘ng‘urov, 1992, 160-b]. Bu farqlar o‘zbek olimlari ingliz tilida maqola tayyorlaganda amaliy qiyinchilik tug‘diradi: mazmunan kuchli ish shakl jihatidan xalqaro jurnal talablariga mos kelmay qolishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ilmiy matn aniqlik, mantiqiylik, umumlashtirilganlik, axborot zichligi, obyektivlik va dialogiklik kabi belgilar birligidan tashkil topadi. Bu belgilar bir-biridan ajralgan holda emas, o‘zaro bog‘liq tizim sifatida amal qiladi. Zamonaviy tadqiqotlar ilmiy matnni muallif shaxsidan butunlay xoli bo‘lgan «quruq» matn deb emas, balki muallif o‘z bilimiga va o‘quvchiga bo‘lgan munosabatini nozik til vositalari orqali ifodalaydigan muloqot shakli deb baholaydi. Shu sababli bo‘lajak tadqiqotchilarni tayyorlashda ilmiy matn tuzish ko‘nikmalarini shakllantirish – zamonaviy oliy ta’limning dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Bazerman C. Shaping Written Knowledge: The Genre and Activity of the Experimental Article in Science. – Madison: University of Wisconsin Press, 1988. – 356 p.
2. Biber D., Conrad S. Register, Genre, and Style. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 344 p.
3. Halliday M.A.K., Martin J.R. Writing Science: Literacy and Discursive Power. – London: Falmer Press, 1993. – 283 p.
4. Hyland K. Disciplinary Discourses: Social Interactions in Academic Writing. – London: Longman, 2000. – 211 p.
5. Hyland K. Metadiscourse: Exploring Interaction in Writing. – London: Continuum, 2005. – 230 p.
6. Swales J. Genre Analysis: English in Academic and Research Settings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 260 p.
7. Qo‘ng‘urov R., Begmatov E., Tojiev Yo. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 160 b.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.